

De structuur van de psychotherapeutische relatie

Het subject in de therapeutische relatie volgens het structuralisme van Lacan

door J.A.M. de Kroon

Gepubliceerd in 1994, no. 7

Samenvatting

Om tot een karakterisering van de psychotherapeutische relatie te komen, wordt eerst stilgestaan bij het statuut van het subject als reflexief subject dat niet geheel en al met zichzelf samenvalt. De hiermee samenhangende afstand tot zichzelf is tevens voorwaarde voor het verwerven van identiteit die in twee fasen tot stand komt: langs imaginaire en symbolische weg. In de therapeutische situatie staan twee subjecten tegenover elkaar en spelen onderscheiden rollen. Het verlangen van de patiënt om de waarheid over zichzelf te kennen, laat hem of haar verbeelden dat de therapeut degene is die deze waarheid kent. Het therapeutisch proces dient ertoe te leiden dat de patiënt erkent dat hij fundamenteel gescheiden is van zijn waarheid, maar dat hij desondanks zijn verlangen naar zijn waarheid in woorden moet uitdrukken. Dat weten is het doel van de therapie.

Inleiding

Een mij bevriend filosoof heeft op de deur van zijn werkkamer op de universiteit de volgende spreuk gezet:

'Ik denk, dus ik ben er niet'

Was hij geen filosoof dan was deze tekst alleen maar leuk geweest, maar deze spreuk heeft ook nog een diepere betekenis, die misschien nog meer tot uitdrukking komt in het Frans:

'Je pense, donc je n'y suis pas'

Dit is een variatie op het adagium van René Descartes: 'Je pense donc je suis' (Descartes 1637), daar waar ik denk of spreek ben ik niet. Kennelijk bevind ik mij op een andere plaats, wanneer ik het woord neem. Bij het spreken refereer ik aan iets anders buiten mij. Het spreken van de Ander klinkt door in mijn woorden. Zie hier in het kort de status van het subject zoals die in de Nederlandse psychiatrie nauwelijks wordt gearticuleerd.

In dit artikel wil ik proberen twee gebieden uit de psychiatrie in elkaar te weven, opdat één geheel ontstaat waarop de psychiatrische scène geschilderd kan worden. Deze gebieden zijn:

1. Het statuut van het subject.
2. De structuur van de therapeutische relatie.

Deze twee gebieden zijn zo nauw met elkaar verweven dat er alleen om didactische redenen een onderscheid gemaakt wordt. Het subject staat immers nooit en te nimmer op zichzelf. Het subject veronderstelt de ander, zoals de waarneming een object impliceert en het bewustzijn altijd een bewustzijn van *iets* is.

De hier voorgestelde doorlichting van de psychotherapeutische relatie heeft een onmiskenbaar psychoanalytisch karakter, met name zoals dat door Jacques Lacan is verwoord. Lacan is inmiddels in het Nederlands taalgebied geen onbekende meer. Sinds het inleidende 'Taal en verlangen' van Anton Mooij (1975) en 'Zeven avonden met Jacques Lacan' van Julien Quackelbeen (1991) is het hermetisch werk van deze auteur wat meer toegankelijk geworden. Op dit ogenblik doen de vertaalde teksten van Lacan hun intrede in de USA, maar dan vooral op het terrein van de literatuurwetenschappen. In Frankrijk daarentegen wil men meer nadruk leggen op de klinische relevantie van deze teksten. Ook dit artikel wil de klinische kant van Lacan naar voren brengen.

Het statuut van het subject

Het subject is in het westerse denken al gedurende langere tijd problematisch. Ik mag hierbij herinneren aan het 'Dasein' van Heidegger, dat een elders van het subjectieve zijn impliceert, in tegenstelling tot het zijn van de dingen, dat immanent is. Sartre bouwde deze gedachte verder uit in '*L'être et le néant*' ('Het zijn en het niets'), waar hij spreekt over het zijn '*Pour soi*' (Voor zich) en het zijn '*En soi*' (In zich) (Sartre 1943). Kennelijk is er een reflexief zijn dat zich onderscheidt van het zijn op zich. In '*L'être et le néant*' zet Sartre uiteen dat het reflexieve zijn wordt geïnaugureerd door een niets (*néant*); door een gat in het zijn. Sartre drukt dit als volgt uit: 'Het Pour-soi is inderdaad niets anders dan de zuivere vernietiging (*néantisation*) van het En-soi; het is als een gat in het zijn midden in het Zijn'. Onder invloed van Kojève, die gedurende enkele jaren Hegels 'Phänomenologie des Geistes' (Hegel 1980) in zijn seminars behandelde, heeft de Franse intelligentsia het dialectisch denken sterk tot zich laten doordringen.

De tweedeling is een wezenskenmerk van Hegels filosofie: de opposities meester/slaaf en thesis/antithesis zijn daar de bekendste voorbeelden van. Het 'dialectisch' denken, waarmee Hegels filosofie doorgaans wordt aangeduid, vinden wij terug bij Sartre en bij Lacan, die beiden de colleges van Kojève hebben gevolgd. Bij Lacan zou men daarvoor het volgende rijtje kunnen maken, waarbij niet alle opposities van Lacan zelf zijn:

- zelf - ander
- symbolisch - imaginair
- bewust - onbewust

Om het statuut van het subject te begrijpen is het nodig de wording van het subject te schilderen langs twee structurerende identificaties.

1. De imaginaire identificatie.
2. De symbolische identificatie.

De imaginaire identificatie

De identificatie hangt nauw samen met een ontwikkelingsfase die door Lacan (1966) het 'spiegelstadium' werd genoemd. De proprioceptieve ervaringen van het kind zijn aanvankelijk gefractioneerd. De gevoels- prikkels aangaande bewegingen van ledematen, maagvulling enz. komen

van binnenuit en worden niet als een eenheid ervaren. Op dat moment leidt het kind een verbrokken bestaan. Lacan spreekt in dit verband van een 'corps morcelé', een verbrokken lichaam. De eenheid wordt van buitenaf aangereikt en is ingeschreven in het imaginair register. Het is de blik in plaats van de tast die een totaalbeeld geeft van de tot dan toe verbrokkelde gewaarwordingen. Het kind verwerft een imaginair meesterschap over zijn eigen lichaam. Het kind ziet zichzelf weerspiegeld als een geheel. In het gelaat van de moeder ziet het kind zijn eigen verlangens weerkaatst. Het subject (h)erkent zichzelf via het lichaam van de ander, die zijn gelijke is. Deze eerste narcistische ervaring brengt een groot genot met zich mee, zowel bij het kind als bij de moeder. Lacan spreekt van een 'jubelervaring'. Een wezenskenmerk van de identificatie is de miskennis van de ongelijkheid van het kind met zijn beeld. Het kind 'is' het beeld dat het waarneemt. De eerste identificatie komt dus niet van binnenuit, maar wordt aangereikt door de spiegelende ander. Om identiteit te verwerven is er blijkbaar afstand nodig. Het imaginaire subject raakt vervreemd van zichzelf om een heiligheid te ervaren.

Bij een persisterende imaginaire constellatie is het beeld van het zelf en de ander onderling verwisselbaar. Er bestaat geen onderscheid, er is geen articulatie: de relatie is duel in plaats van triangulair. Bij de triangulaire relatie is er sprake van een derde die de relatie bemiddelt. Ik wil hieraan toevoegen dat de spiegel een metafoor is van de Ander. In het gelaat van de Ander wordt mijn zelfbeeld weerspiegeld. 'Ik' wordt aan de Ander. Deze imaginaire identificatie blijft deel uitmaken van de subjectieve ervaring en staat tevens model voor de symbolische identificatie.

Wanneer deze structurele overgang van de duele naar de triangulaire constellatie niet wordt gerealiseerd, blijft het subject gevangen in de imaginaire wereld waar de hallucinatie heerst. Volgens Lacan is de 'verwerping' van de structurende 'Wet-van-de-Vader' hier debet aan. Deze moeilijke, maar voor de psychiatrie belangwekkende theorie over de psychose is het onderwerp van mijn proefschrift (De Kroon 1993). Hier wordt echter volstaan met het noemen ervan.

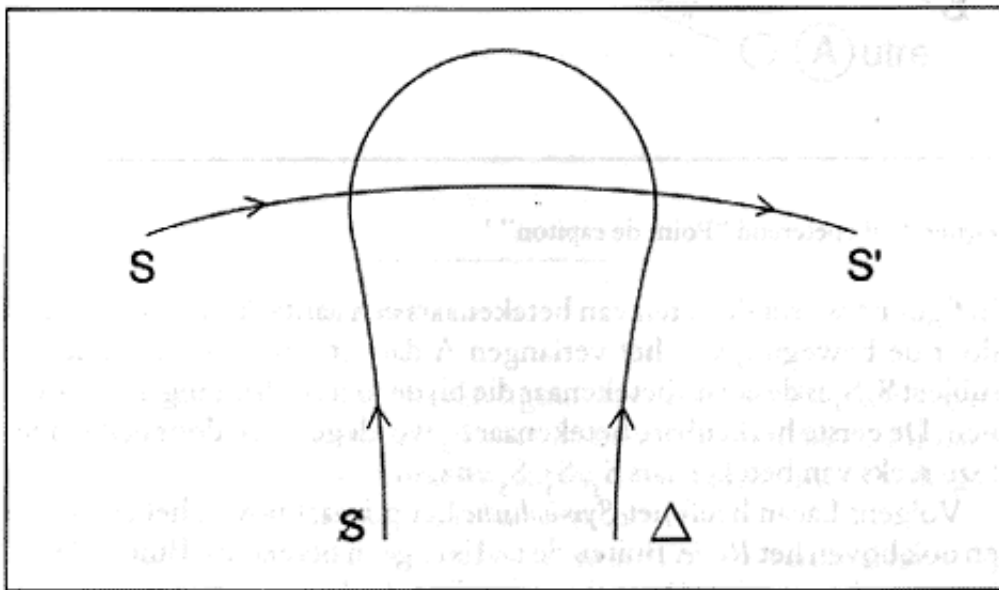
De symbolische identificatie

De symbolische identificatie gaat evenals de imaginaire identificatie gepaard met een vervreemding. Volgens Lacan slaat het symbool een gat in het Reële: 'une béance', een gaping. Telkens wanneer het subject zich met een symbool/betekenaar tegenwoordig stelt, wijkt het steeds terug. In strikte zin is het subject onbepaalbaar. Juist in het imaginair register wordt de onbepaalbaarheid van het subject miskend. Bij de symbolische identificatie springt het subject van betekenaar naar betekenaar in de hoop zichzelf te betekenen. Iedere poging om zichzelf te betekenen is een voorlopig oponthoud en is uiteindelijk gedoemd te mislukken.

In zijn wezenlijk verlangen naar erkenning manifesteert zich in het subject een tekort ('*manque à être*'). Alleen door de werkelijkheid te miskennen kan een verlangen bevredigd worden. Dat de ander het subject zijn voltooiing kan geven, is illusoir: het is een zinsbegoocheling die in bij voorbeeld de hallucinatie langer aanhoudt dan normaal.

De intrede in de symbolische orde, waar de taal heerst en de wet op het verbod van de incestueuze relatie geldt, vervreemdt het subject van zichzelf. Het raakt in zichzelf verdeeld; het is hier en daar, waar de taal heerst. Daar waar ik spreek ben ik niet: '*Je pense donc je n'y suis pas*'.

Lacan stelde de lotgevallen van het subject voor in het schema van het 'point de capiton', de punten waar de bekleding van een armleuning gespijkerd is, waar betekenissen worden gefixeerd.

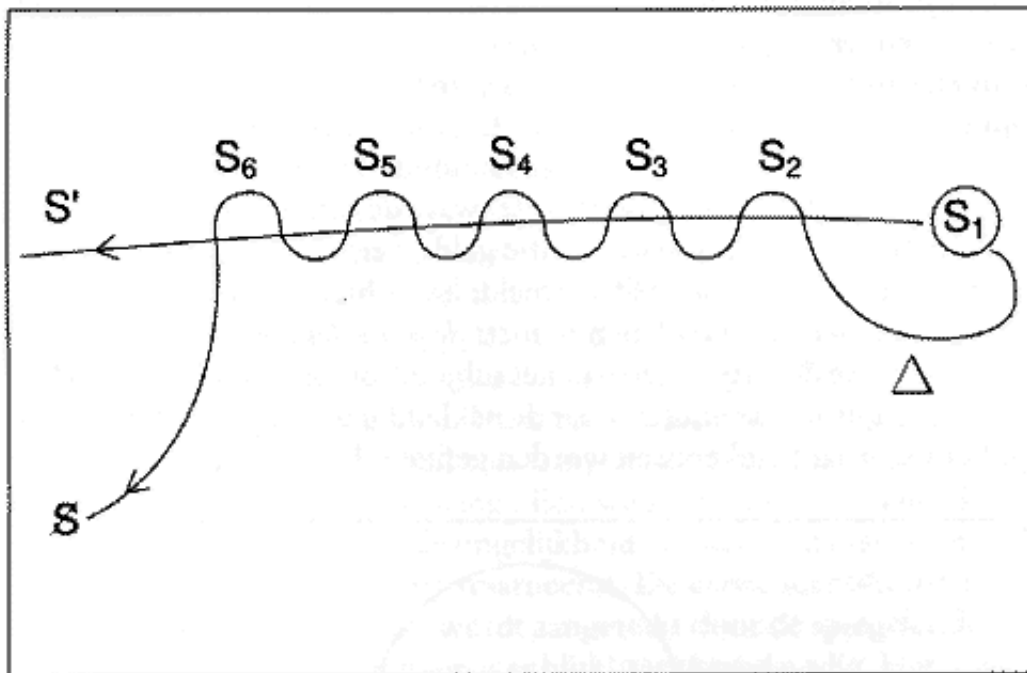
Figuur 1: 'Point de capiton'

In dit schema (figuur 1) stelt S - S' de 'chane signifiante', de keten van betekenaars voor: de reeks van woorden die in hun onderlinge differentie betekenis genereren. Het woord 'betekenaar' is een vertaling van het Franse 'signifiant', dat volgens de Zwitserse linguïst Ferdinand de Saussure (1916) samen met de 'signifié' (betekende), een aanduiding geeft van een ding, bij voorbeeld een boom.

D

stelt het verlangen van het individu voor dat dit verlangen tot uitdrukking wil brengen en daarbij de keten van betekenaars snijdt. Deze doorsnijding van de keten van betekenaars resulteert in een gedeeld subject S/.

Telkens wanneer een betekenaar wordt gebruikt, wordt het Reële opengebrouwen en ontstaat er tegelijkertijd een spanning die leidt tot een poging het ontstane gat te dichten met een nieuwe betekenaar. Deze nieuwe betekenaar slaat weer een gat in het zijn, enz. Bij iedere poging zichzelf te bepalen, glijdt het subject langs een keten van betekenaars ('chane signifiante') zonder ooit met zichzelf samen te vallen.

Figuur 2: 'Repeterend "Point de capiton"'

In figuur 2 wordt de keten van betekenaars een aantal keren doorsneden door de beweging van het verlangen

D

dat uitmondt in het gedeelde subject S/. S is de eerste betekenaar die bij de 'oerverdringing' is verdwenen. De eerste herkenbare betekenaar S wordt gevolgd door een eindeloze reeks van betekenaars S, S, S enz.

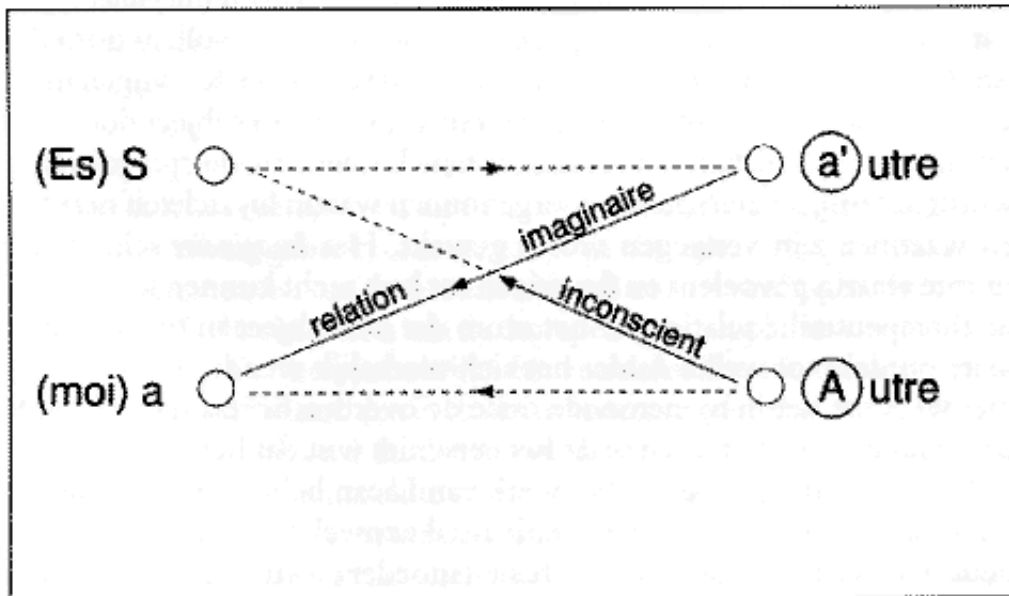
Volgens Lacan heeft het *Symbolische* het primaat boven het *Imaginaire* en ook boven het *Reële*. Buiten de taal is er geen betekenis. Buiten de taal is er geen bewustzijn. De strikte scheiding die Lacan in zijn vroege teksten aanbrengt tussen het *Reële*, het *Imaginaire* en het *Symbolische* wordt later wat genuanceerd (Lacan 1955). De duale relatie die louter imaginair zou zijn, bestaat niet in zuivere vorm, want er is altijd wel een symbolische derde in het spel. Zelfs de amoureuze versmelting kent de derde term, wanneer tijdens de coïtus bij voorbeeld wordt gedacht: 'wat zou mijn vader ervan vinden' of banaler: 'wat zullen we morgen eten?' Zou een menselijk functioneren op louter reëel niveau of in een zuiver imaginaire sfeer wel voorkomen? Het *Reële* is een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde voor het *Symbolische*. Het menselijke bestaat in een verknoping van het *Reële*, het *Imaginaire* en het *Symbolische*.

Hoe bovenstaande identificaties in verband te brengen zijn met de therapeutische relatie, zal ik hierna proberen uiteen te zetten.

De structuur van de therapeutische relatie

Als er al zoiets bestaat als de *essentie* van de mens, dan is het wel zijn verbondenheid met de ander. Wij zagen het al bij de twee categorieën van identificatie; het gelaat van de ander reikt mij een totaalbeeld van mijzelf aan en het spreken van de ander verschaft mij een zelfbewustzijn. Laten wij

een eerste blik werpen op een schematische voorstelling van de relatie tussen het subject en de ander:

Figuur 3: Het schema 'L' van Jacques Lacan

In het schema 'L' (Lacan 1955) van figuur 3 staan twee subjecten tegenover elkaar. Het ene subject, S, verhoudt zich tot de ander, A. Zij staan echter niet rechtstreeks of horizontaal tegenover elkaar, maar in diagonaal, waarbij er blijkbaar sprake is van een barrière.

Dit schema laat de therapeutische relatie zien tussen een analysant (S) en een analyticus (A). De S stelt niet het hele subject voor maar het onbewust subject dat spreekt tijdens de analyse. De A refereert aan het spiegelstadium waar het 'moi' (zelf) zich herkent in het beeld van de ander, a. Het 'moi' verwerft een zekere identiteit door zich te herkennen in het beeld van de ander. De relatie die het subject met zichzelf onderhoudt, wordt bemiddeld door een fictieve lijn: de imaginaire as a-a. De relatie tussen S en a is afhankelijk van de bemiddeling door a. Andersom wordt de relatie tussen S en a door kleine a bemiddeld, omdat beide termen onderling verwisselbaar zijn. De vierde term in dit schema is A, de ander, die van S gescheiden is door 'le mur du langage' (de muur van de taal). Wanneer een subject met een ander subject praat, gebeurt dat door middel van een gemeenschappelijke taal en tegelijkertijd verbeelden de subjecten zich reële dingen te zijn.

Degenen met wie het subject spreekt, zijn ook zijn gelijken met wie hij zich identificeert. Deze begoocheling die het spreken begeleidt, wordt weergegeven door de as a-a. Wanneer S zich tot de ander wendt, zal door de hindernis die de taal opwerpt, een 'moi' zich verstaan met een ander 'moi' dat zijn gelijke is. De Ander bevindt zich aan gene zijde van de taalbarrière: 'Het subject is gescheiden van de anderen'. De vervreemding van het subject komt ten goede aan het imaginaire van het 'moi'. In de psychoanalyse dient langs de weg van het woord het ene subject verbonden te worden met een ander subject dat zich aan de andere kant van de taalbarrière bevindt. Op de plaats van het lege woord ('*la parole vide*') dat een kenmerk is van de imaginaire relatie, moet het volle woord ('*la parole pleine*') komen. De therapeut zal niet zozeer dienen te zwijgen maar veeleer een spiegel voorhouden, want juist dan zal het subject door frustratie over de taalbarrière heen kunnen komen. In de spiegelrelatie wordt het subject een spiegel voorgehouden waarin hij zichzelf herkent en waarmee zijn verlangen wordt gewekt. Het *Imaginaire* schept alle ruimte waarin gevoelens en fantasieën tot hun recht kunnen komen. In de therapeutische relatie gaat het erom dat het subject in toenemende mate

ontdekt tot welke Ander het zich werkelijk wendt, ofschoon het niet weet dat het in toenemende mate de overdrachtsrelaties aanvaardt op de plaats waar het is, en waar het eerst niet wist dat het er was.

Deze moeilijk passage in het werk van Lacan behoeft verdere uitleg en wellicht ook kritiek. De frustratie maakt zowel deel uit van de therapeutische relatie als van de relatie tussen moeder en kind. Wij herkennen dit in de abstinentieregels die in de therapeutische relatie wordt gehanteerd. 'U mag alles zeggen, wat in u opkomt. Het is zelfs uw plicht om alles te zeggen, al is het nog zo moeilijk, schaamtevol en pijnlijk'. Het is mijn plicht als therapeut te luisteren. De regel schrijft echter voor dat u geen daadwerkelijke uitvoering geeft aan uw verlangens ten opzichte van de therapeut en dat voor de therapeut hetzelfde geldt. Dat is de frustratie tijdens de therapeutische scène die analoog is aan de frustratie die de moeder, gedwongen door praktische omstandigheden, het kind moet opleggen: de moeder kan niet altijd de borst geven, zij kan niet altijd aanwezig zijn enz. De frustratie dwingt het kind uiting te geven aan het verlangen de scheiding van het object van verlangen ongedaan te maken. Hierbij staat ons de menselijke uitingsvorm bij uitstek - het spreken - ten dienste.

De abstinentie roept bij de patiënt vele gevoelens op die kunnen gaan van hevige kwaadheid tot verliefdheid. Ook fantasieën kunnen diverse richtingen opgaan: over het privé-leven van de therapeut, over de voorwerpen in de spreekkamer, enz. Zowel deze fantasieën als gevoelens maken deel uit van de imaginaire orde en dienen tot spreken te worden gebracht. Dan pas begint de therapie hout te snijden, wanneer het *Imaginaire* plaats maakt voor het *Symbolische*. Het is juist de fantasie over de therapeut - als kenner van de waarheid - die de patiënt naar hem of haar voert. Deze fantasieën blijven meestal deel uitmaken van het onbewuste, maar dienen te worden onthuld en verwoord.

Een belangrijk imaginair facet dat de patiënt voert naar de therapeut, is het verlangen om van de therapeut te vernemen wie men is, wat het leven waard is en wat men moet doen om gelukkig te zijn of in ieder geval minder ongelukkig. De therapeut wordt iets toegedicht wat men meesterschap over de waarheid zou kunnen noemen: in de ogen van de patiënt is de therapeut degene die weet. Lacan noemt dat '*le sujet supposé savoir*', het subject dat verondersteld wordt te weten.

Het zal duidelijk zijn dat het verlangen naar het wetend subject de motor is voor de therapeutische relatie. Deze motor zal lange tijd zijn werk moeten doen. Op den duur zal de patiënt echter moeten inzien dat de ander ook niet weet, dat er in de ander ook een gat geslagen is dat evenzeer als bij hem- of haarzelf een verlangen wekt. Wanneer men dit als patiënt kan verdragen en zijn eigen verlangen, dat samenhangt met een onherstelbaar gebrek, erkent, dan is de therapie feitelijk voltooid.

Het kan gebeuren dat de patiënt niet wil of kan verdragen dat er een gebrek is of dat het luisteren van de therapeut een suppletie wordt die het gebrek afdicht. De therapeut krijgt dan een deksel functie toegemeten of dient als 'psychopleister' (zoals ik dat ooit een verpleegkundige heb horen uitdrukken). Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke relatie tot de therapeut niet therapeutisch te noemen is in strikte zin, omdat zij symbiotische elementen bevat waarbij de patiënt en de behandelaar tot elkaar veroordeeld zijn. Daar doemt het probleem op dat door Freud al werd beschreven in 'Die endliche und die unendliche Analyse' (Freud 1937).

De dialectiek van spreken en luisteren

Wat hebben wij tot nu toe geleerd over de therapeutische relatie?

- Dat het een ontmoeting is tussen twee subjecten.
- Dat het ene subject zich wendt tot het andere met een zeker verlangen.

- Dat dit verlangen voortkomt uit een gebrek.

- Dat de ontmoeting een onmogelijkheid inhoudt en ook moet inhouden om therapeutisch te zijn.

Wat kunnen wij nog meer weten over de therapeutische relatie? Dat er gesproken wordt: niet meer en niet minder. Het is niet voldoende dat de therapeut opdracht geeft om zonder voorbehoud te spreken. Hij of zij dient ook te luisteren. Het goed luisteren zal tot 'goed' spreken aanzetten. Het spreken en het luisteren impliceren elkaar.

Waar moet de therapeut naar luisteren? Naar de uitingen van het onbewuste! Zo luidt kort en krachtig het antwoord, want in het onbewuste schuilt de waarheid van het subject. Om de onbewuste manifestaties te kunnen opsporen dient de therapeut zijn eigen verlangen te kennen, opdat hij dat van de patiënt kan herkennen. Achter de woorden van de patiënt gaat een wereld schuil zoals wij die kennen uit sprookjes, dromen en fantasieën. Deze wereld is niet onderworpen aan de wetten van de logica - althans niet in strikte zin - en ook niet aan de wetten die de realiteit ons oplegt. Deze wereld wordt imaginair genoemd, omdat daarin de afstand tussen verlangen en bevrediging erg klein is. De imaginaire wereld kan onderscheiden worden van de realiteit en van de symbolische wereld, waarin zich onmogelijkheden voordoen. De barrières die tegen het imaginaire worden opgeworpen, frustreren subjecten, waardoor zij gedwongen worden een uitweg te vinden. Een uitweg die mensen tot mensen maakt, is het uitdrukken van het verlangen in de taal. Het spreken drukt het verlangen uit, maar valt er niet mee samen. We hebben al eerder gezien dat het woord en het ding niet identiek zijn: er bestaat een spanning tussen beide. Deze spanning is van blijvende aard: ieder woord dat wordt gesproken is een tijdelijk oponthoud van het verlangen, waar de illusie van de bevrediging verwijlt.

Wat kan er nog over het onbewuste worden gezegd? Het onbewuste houdt zich op op de plaats van de Ander. Ook het onbewuste heeft een structuur. Het is gestructureerd als een taal. Wanneer iemand spreekt, klinkt het onbewuste voortdurend mee. Het spreken heeft twee kanten, zoals een blad papier een bovenkant en een onderkant heeft: het bewuste en het onbewuste. In het spreken ontsnapt er voortdurend iets aan mijn woorden. Mijn woorden slaan een gat in de werkelijkheid: datgene wat ik niet kan zeggen. Deze onmogelijkheid dwingt mij desalniettemin tot spreken, telkens opnieuw.

Overdracht en tegenoverdracht

Er wordt van Lacan gezegd dat hij in zijn theorie de gevoelens niet heeft opgenomen. Op het eerste gezicht lijkt dat ook zo te zijn, maar bij nadere beschouwing moet deze bewering als onwaar worden aangemerkt. Een van zijn séminaires is geheel gewijd aan '*le transfert*', de overdracht. Een seizoen lang heeft Lacan gesproken over dit thema (Lacan 1961). Wat mede aanleiding kan zijn tot het misverstand over de gevoelens in de theorie van Lacan is het feit dat hij deze rekende tot de imaginaire orde. En wij weten dat Lacan het primaat stelde van het *Symbolische* boven het *Imaginaire*. Overdracht is het verlangen naar de Ander: '*Le transfert c'est l'amour*' (Lefort en Lefort 1988). In de ander ziet het subject zijn gelijke. Het ziet zichzelf weerspiegeld in het gelaat van de Ander. De therapeut als andere Ander mag zich aanbieden als spiegelobject, maar dient zich goed te realiseren dat de uitdrukking van de begeerte alleen is toegestaan om in woorden te worden uitgedrukt.

Deze ethische imperatief wordt nog eens aangescherpt door de onmogelijkheid die verhindert dat het verlangen anders dan door de taal wordt uitgedrukt. Wanneer het verlangen wordt uitgegeerd, is er geen sprake van een relatie. Een relatie veronderstelt immers een afstand, een barrière die door de taal wordt geïnstalleerd; de taal vormt een barrière en een brug naar de Ander, de taal is schild en verbindingsmogelijkheid tegelijkertijd. De stem dient als intermediair tussen subject en de Ander. Zowel de een als de ander worden door het woord in zichzelf gescheiden. In relatie tot de therapeut zal het sprekend subject zijn verlangen uiten. Door het in taal uitdrukken van zijn verlangen ondergaat de patiënt zijn gedeeld zijn; hij is hier en dáár waar wordt gesproken. Hij erkent zijn gemis, zijn manco;

zijn 'manque à être', waardoor hij gelijk wordt aan de therapeut, die reeds bij aanvang wist wat er 'loos' was. Vanaf dát moment staan er twee gedeelde subjecten tegenover elkaar en kan de therapie worden beëindigd.

Het komt mij voor dat deze noties over de therapeutische relatie, die ik hier summier heb weergegeven, afwijken van wat men tegenwoordig verneemt over psychotherapie in de media en vaak ook in professionele kring.

Wat moeten wij verwachten van 'oerschreeuwtherapie' wanneer het niet komt tot een articulatie van het subject? Wat moeten wij ons voorstellen bij 'egoversterking' wanneer het ik zich elders ophoudt dan waar het is? Welke wijsheid hebben wij mee te delen wanneer er sprake is van 'psycho-educatie'. Welke diëtistische richtlijnen moeten wij volgen wanneer wij menen te weten dat de 'expressed emotions' ingedamd dienen te worden? Vragen die hopelijk aanzetten tot nadenken en een vanzelfsprekendheid in twijfel trekken.

Dat de gedachten van Lacan gemakkelijk te begrijpen zouden zijn, wordt ook door mij ontkend. Maar laten we wel wezen: een gemakkelijk begrip van de mens is onmogelijk. Ieder reductionisme ten aanzien van de mens is een samenzwering tegen de waarheid. De ideeën van Lacan hebben ertoe geleid dat sommige behandelaars weer zijn gaan luisteren naar psychotici, de melaatsen van onze samenleving van wie wij ons het liefst dissociëren. Altijd op zoek blijven naar het ultieme medicijn tegen de melaatsheid is een steeds verder voerende ethische opdracht. De theorie van Lacan aangaande de therapeutische relatie houdt een belofte in: een belofte over de integratie van theorieën over intrapsychische structuren en interactionele gebeurtenissen. Voor mijn gevoel is Lacan erin geslaagd een nieuw licht te werpen op de fundamenten van het menselijk bestaan, gerelateerd aan de therapeutische relatie.

Literatuur

Descartes, R. (1637, 1973), *Discours de la Méthode*

. Livre de Poche, Parijs, p. 128.

Mooij, A.W.M. (1975), *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Boom, Meppel.

Quackelbeen, J. (1991), *Zeven avonden met Jacques Lacan. Psychoanalytische commentaren bij 'Télévision'*. Academia Press, Gent.

Sartre, J.P. (1943), *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Editions Gallimard, Parijs.

Hegel, F. (1980), '*Phaenomenologie des Geistes*'. '*Zelfverantwoording van de Geest*' (ingeleid door dr. J. V. Meininger en vertaald door L.C.G. Hahn). Futile, Rotterdam.

Lacan, J. (1966), *Le stade de miroir comme formateur de la fonction du je*. In: J. Lacan (1966). *crits*. Editions du Seuil, Parijs, p. 93-100.

Kroon, J. de (1993), *Taal en psychose. Een onderzoek naar de relatie tussen taal en psychose volgens het structuralisme van Jacques Lacan en een mogelijke psychotherapie*. De Tijdstroom, Utrecht.

Saussure, F. de, (1916, 1981), *Cours de linguistique générale*. Payot, Parijs.

Lacan, J. (1955), *Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse. Le séminaire livre II*. ditions du Seuil, Parijs, p. 284.

Freud, S. (1937, 1977), *Die endliche und die unendliche Psychoanalyse*. In: S. Freud (1977), *Gesammelte Werke XVI*. Imago Press, Londen, p. 57-99.

Lacan, J. (1961, 1991), *Le transfert. Le séminaire livre VIII*. ditions du Seuil, Parijs.

Lefort, R., en R. Lefort (1988), *Les structures de la psychose. L'enfant au loup et le Président*. ditions du Seuil, Parijs.

Summary: The structure of the psychotherapeutic relation

To characterize the psychotherapeutic relationship first will be mentioned the status of the subject: The self conscious subject is a reflective subject that not fully coincides with his own. The reflective being implies after all a distance to his own. This distance is at the same time a condition to preserve his or her identity. The identity of the subject comes into being in two phases: by imaginary and by symbolic manner, after which the subject is able to think and speak about himself or herself.

In the therapeutic situation two subjects are opposed to each other and they play distinguished roles. The desire to know the truth about himself makes the patient believe that the therapist is the person who knows this truth. The therapeutic process should end when the patient acknowledges being separated from his own truth. In spite of this acknowledgement the patient is obliged to express in words his desire for the truth. This knowledge is the purpose of the therapeutic process.

De auteur is psychiater-psychotherapeut en aspirant A-opleider in APZ De Grote Beek te Eindhoven. Correspondentieadres: Ziekenhuis De Grote Beek, Dr. Poletlaan 1, 5626 NCEindhoven.

Het artikel werd voor publikatie geaccepteerd op 19-3-1994.